

ПЕРЕДУМОВИ ПРИЙНЯТТЯ СУДОВИХ СТАТУТІВ ТА ПІДГОТОВКА ДО ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ

УДК 342 (19)

Однією з найбільших, демократичних і послідовних була судова реформа 1864 р. [1, с. 5]. Судова реформа була впроваджена прийняттям судових статутів 20 листопада 1864 року та зачіпала інтереси всіх класів, усіх прошарків суспільства, яке на той час входило до складу Російської імперії.

Судові статuti - офіційна назва законів 1864 року: «Заснування судових установлень», «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями», «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства» [2, с. 334].

Інтерес до судової реформи існує і сьогодні, оскільки в наші дні принципи судоустрою і судочинства, закладені в Судових статутах, залишаються актуальними, вони є предметом безпосередньої правотворчості і практичного застосування. Сьогодні в процесі здійснення судової реформи в Україні правові ідеї і законодавство минулого історичного періоду дещо втратили актуальність, проте всі корисні зміни в галузі судоустрою та судочинства варто використати сьогодні.

Судова реформа, як і реформи 60-70-х років XIX ст., була наслідком кризи тогочасного російського суспільства, у тому числі кризи керівництва, коли до панівної верхівки прийшло усвідомлення, що необхідно вносити зміни до суспільно-політичного і правового життя держави. Різні елементи державної влади і самодержавства до середини XIX ст. стали непридатними, але серед органів державного апарату у найбільш занедбаному стані перебувала судова система. Корупція, хабарництво, беззаконня, некваліфікованість суддів різних рівнів характеризували судову систему першої половини XIX ст., яка в цілому була не здатна вирішувати завдання правосуддя [3, с. 151].

В цей період і саме суспільство не бажало жити по-старому і вимагало справедливої судової реформи. У реформуванні судової системи були зацікавлені всі, крім, самих суддівських чиновників, що мали дохід і не бажали запровадження нових порядків. Прихильниками реформування судової системи виступили імператор Олександр II [2, с. 9] і його брат Костянтин, який дотримувався більш радикальних і ліберальних за змістом поглядів [4, с. 18]. Криза судової системи проявлялася у різному ряді обставин, які й зумовили необхідність її реформування. По-перше, була відсутня правова база організації і діяльності судової системи і судочинства. По-друге, діяльність дореформеного суду ґрунтувалась на законодавстві Петра I і Катерини II (в деяких випадках, наприклад, у суді над декабристами, використовувалися навіть норми Соборного укладення 1649 р.). На початку XIX ст. була проведена систематизація російського права М. Сперанським [5, т. 4, с. 320].

Дореформений суд характеризувався множинністю судових установ, складністю і заплутаністю процесуальних процедур, інколи неможливістю визначити підсудність, тобто які справи мають розглядатися в тому або іншому суді. Внаслідок такого недоліку судочинства, справи нескінченно передавали з одного суду в інший, часто повертали у першу інстанцію, звідти знову починали передаватись на вищі інстанції. Були справи, розгляд та вирішення яких тривав десятиліттями. У щорічному звіті за 1842 р. міністр юстиції констатував, що розгляд окремих справ тривав десятками років і навіть досягав 28 років з їх початку [6, с. 227].

Одним із найбільших недоліків дореформеного суду було хабарництво. Поряд із безвідповідальністю чиновників, що було характерним для всіх ланок державного апарату явищем, в судовій системі воно набуло такого всеохоплюючого характеру, що його змушені були визнати навіть захисники самодержавно-кріпосницьких порядків. Доволі часто судові чиновники розглядали свою посаду як засіб наживи і цинічним способом вимагали хабарі з усіх, хто звертався до суду, не залежно від результатів розгляду.

Уряд намагався боротися з хабарництвом, проте безрезультатно, оскільки воно охопило весь державний апарат. На якість

судочинства значний негативний вплив мала вкрай низька загальна грамотність суддів, не згадуючи вже про грамотність юридичну [7, с. 15-16].

Судова реформа зачіпала лише специфічну частину державного механізму та політичної системи, проте очевидно, що її не можна провести поверхнево, без вирішення корінних питань суспільного життя, у першу чергу селянського. Саме в цьому полягала причина того, що всі намагання реформувати судову систему, що здійснювались при Миколі I, залишилися без наслідків. «Загальний потік організаційної перебудови нашого законодавства після 1810 р. розбивається на окремі струмочки, безслідно зникаючи в навколишній пустелі безправ'я і особистих зловживань» [8, с. 261].

Тільки із вступом на престол Олександра II, в період коли селянська реформа розпочала втілюватися в життя, розгорнулася робота навколо судової реформи. Якщо судову реформу не можна було здійснити без розкріпачення селян, то й розкріпачення у свою чергу вимагало, на думку поміщиків, перетворення судової системи хоча б тому, що звільнені селяни виходили з-під юрисдикції їх колишніх власників [9, с. 59-64].

Перший етап у підготовці судової реформи розпочався 15 листопада 1857 р., коли імператор наказав представити до Державної ради проект Статуту цивільного судочинства, підготовлений II відділенням [4, с. 11]. Основними положеннями цього проекту було введення принципу змагальності процесу; запропоновано скоротити кількість судових інстанцій і розпочати підвищення кваліфікації працівників судових органів. Даний проект викликав в урядових колах неоднозначну реакцію, він розділив вище керівництво на лібералів та консерваторів. Ліберали хотіли істотної перебудови судоустрою і судочинства, а консерватори - тільки незначних, декоративних змін. Цей поділ поєднувався з іншою проблемою: ліберали бачили приклад для перетворень судової системи на Заході, консерватори вимагали шукати нові рішення спираючись на власний історичний досвід, без будь-яких запозичень. Консерватори боялися докорінних змін. Керівник II відділення не бажав брати за основу західноєвропейську модель

реформування і вводити принципи гласності судового процесу, усності, рівності сторін у процесі, безпосередності, започатковувати та нормативно закріплювати статус та повноваження інституту адвокатури. Протилежну думку мав ліберал князь П. Долго-рукий, який направив восени 1857 р. листа Олександрю II, який привів імператора в ліберальний табір.

З початку 1858 р. дискусія про необхідність здійснення судової реформи вийшла за стіни найвищих чиновницьких кабінетів і була опублікована в журналах та інших періодичних виданнях. Обговорення тривало два роки і завершилося перемогою ліберального табору - проект Статуту цивільного судочинства був відхилений. У ході цього обговорення з'явилися нові ідеї. А вже 8 вересня 1858 р. імператору подали доповідну записку про за-снування адвокатури [9, с. 58].

Тема організації адвокатури була предметом постійних суперечок. По-перше, в умовах існування розшукової форми процесу функція адвоката була практично непотрібною. Представництво в суді обмежувалося різними заступниками і повіреними - людьми, часто юридично не підготовленими, а часом і неписьменними, які прагнули не допомогти правосуддю, а виграти справу за всяку ціну. Через це при підготовці реформи запанувала думка щодо скасування таких судових представників і запровадження дійсної адвокатури. По-друге, починаючи від часів правління Катерини II, наляканої Французькою революцією, в процесі якої адвокати займали важливе місце, у російських правителів склалося тривале негативне ставлення до адвокатури [10, с. 10-18]. Виходячи з цього, новий проект варто розцінювати як серйозний крок керівництва до подолання негативного ставлення щодо інституту адвокатури та перетворення її на важливий, а головне дієвий інститут судового представництва, мета якого - захист прав та інтересів громадян. Проте першим етапом у здійсненні судової реформи стало реформування не цивільного процесу і не адвокатури, а зовсім протилежної галузі - слідства.

У травні 1860 р. Державною радою було прийнято закон про судових слідчих. Проект закону підготував секретар Державної ради С. Зарудний, який вивчив законодавство і практику європей-

ських країн в цьому питанні. Поряд з цим здійснювалися роботи і над іншими документами для реформування судової системи. До прикладу, у процесі обговорення проекту Статуту цивільного судочинства в Державній раді прийшли до висновку, що, перш ніж приймати подібний статут, варто змінити і систему судоустрою. Олександр II погодився з цією думкою, і вже 12 листопада 1859 р. в Державну раду було направлено проект Положення про судоустрій. У проекті були і нові положення, зокрема значну увагу приділяли запровадженню інституту мирових суддів. Наприкінці 1860 року було направлено на розгляд проект Статуту про злочини і проступки, який ґрунтувався на консервативних позиціях, його укладачі понад усе планували зберегти розшукову форму процесу [9, с. 86]. Проекти розкритикували і ліберали, і консерватори. Зауваження до проекту обговорювалися в Державній раді протягом 1860 - 1861 рр., і в кінцевому результаті до тексту документів було внесено лише незначні правки.

На порядку денному було питання підготовки документів про судоустрій і судочинство. 19 жовтня 1861 р. імператору подано доповідь, в якій відображено підсумки роботи, дійсний стан справ на даний момент і описано пропозиції щодо вдосконалення судової системи, яку він затвердив.

Для подальшої роботи було утворено спеціальну комісію, до складу якої увійшли провідні юристи того часу: співробітники Державної канцелярії, виконуючі обов'язки державних секретарів Державної ради та інші фахівці. За основу взято загальну теорію буржуазного судоустрою і судочинства, законодавство західноєвропейських країн і практику його застосування. Поряд з цим спеціальна комісія враховувала діючі судові традиції і намагалися обґрунтувати, що буржуазні інститути, наприклад, суд присяжних чи адвокатура, жодним чином не підривають основи самодержавства. На даному етапі підготовки судової реформи виникла ідея замінити суд присяжних у державних злочинах на суд із становими представниками [11, с. 163-164].

Часто представники комісії мали однакову думку, проте часто виникали серйозні дискусії та суперечки. Довготривалі дебати викликала, до прикладу, тема виборності суддів. З цього приво-

ду висловлювались заперечення проти цього принципу, оскільки суддя ставав залежний від виборців. В кінцевому результаті було прийнято ввести призначення, яке поєднувалось із незмінюваністю суддів. Що разом з запропонованими високими посадовими окладами могло б зробити їх незалежними від зовнішніх впливів [12, т. 8, с. 11].

Комісія напрацювала «Основні положення перетворення судової частини в Росії», та у квітні 1862 р. документ передано на розгляд Державної ради, який тривав пів року і вже 29 вересня 1862 р. «Основні положення» були затверджені Олександром II. Ще на завершальному етапі обговорювалося питання, чи варто ознайомити громадськість про результати діяльності комісії, оскільки раніше було прийнято готувати законопроекти в таємниці. В довгих перемовинах перемогли прихильники принципу гласності, і «Основні положення» були опубліковані у пресі. Таким чином, прогресивні ознаки судової реформи були доповнені і новим демократичним способом роботи над нею.

«Основні положення» склалися з декількох частин, які стосувались судоустрою, цивільного та кримінального судочинства. У положеннях закріплювались і зовсім нові інститути судочинства, як відокремлення суду від адміністрації, всестановий виборний мировий суд, адвокатура, присяжні засідателі, тощо. Новий статус було надано прокуратурі: права прокуратури в деякій мірі обмежувалися, проте прокурор ставав стороною в процесі, у кримінальному та у цивільному [13, с. 82].

Відбулися нововведення і у процесуальній частині «Основних положень». Закріплено принцип здійснення правосуддя тільки судом; принципи змагальності та гласності судового розгляду; скасовувано систему формальних доказів, інститут залишення в підозрі. Поряд з тим залишалися деякі недемократичні інститути: особливий порядок розгляду справ про державні злочини, деякі елементи становості при скасуванні її в принципі (до прикладу, зберігався волосний суд для селян, а селяни становили більше 80 % населення країни).

У цивільному судочинстві значну увагу приділили інституту мирових суддів. До компетенції яких входив розгляд справ щодо

примирення сторін, оскільки справи, йому підсудні, були незначні. Великі позови розглядались в окружному суді. У цивільному процесі особливе місце займав принцип диспозитивності, хоча в деяких випадках передбачалася й участь прокурора.

У вересні 1862 р. було затверджено план подальших дій із запровадження судової реформи. Було утворено комісію з підготовки проектів законів, до складу якої крім співробітників Державної канцелярії, було включено представників II відділення та Міністерства юстиції. Крім постійного складу, у роботі комісії брали участь експерти - професори університетів, поліцейські чиновники, тощо. Ще на початку роботи, представники комісії звернулася до громадськості з проханням надати їй сприяння у роботі [9, с. 145-146].

Підготовлені комісією проекти розглядали в Державній раді в травні - липні 1864 р. і були затверджені імператором 20 листопада. Документи із запровадження судової реформи включають у себе чотири закони. Один з них стосується судоустрою, два інші - цивільному процесу та кримінальному процесу, і один новий, його не було в «Основних положеннях», - Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Це кодекс матеріального права, який містив норми щодо незначних кримінальних та адміністративних правопорушень. Ці закони докорінно змінили судоустрій, процесуальне та частково навіть матеріальне право в Російській імперії та на територіях, які входили до її складу.

1. *Коротких М. Р. Боротьба в урядових колах з приводу принципів судової реформи у Росії (1857-1859) // Державний лад і політико-правові ідеї Росії другої половини XIX століття. Воронеж, 1987.*
2. *Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. / Пер. з рос. - Харків.: Консум, 2001. - 656 с.*
3. *Лозовий В. О. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / В.О. Лозовий, В.О. Румянцев, Л. В. Анучин та ін. - Харків. : Право, 2011. - 264 с.*
4. *Сперанський М. М. Записка про влаштування судових та урядових установ у Росії / М. М. Сперанський // Проекти та записки. За редакцією С. Н. Валка- Видавництво Академії наук СРСР, 1961. - 245 с.*
5. *Коні А. Ф. Зібрання творів у 8 т. / А. Ф. Коні. - М.: Юрид . літ .., 1976-1979.*

6. Плетньов В. *Роботи зі складання проектів судового перетворення до 1861 року* / В. Плетньов // *Судова реформа: за ред. Н. В. Давидова та Н. Н. Полянського*. - Москва: Об'єднання, 1905.
7. Гессен І. В. *Судова реформа*. - СПб., 1905. - 267 с.
8. Плетньов В. *Проект судового перетворення епохи Катерини II та Павла I* / В. Плетньов // *Судова реформа: під ред. Н. В. Давидова та Н. Н. Полянського*. - Москва: Об'єднання, 1905.
9. Коротких М. Г. *Самодержавство і судова реформа 1864 року в Росії* / Воронеж: Вид-во Воронеж. ун-ту, 1989. - 185 с.
10. Черкасова Н. В. *Формування та розвиток адвокатури в Росії, 60-80 роки XIX століття* / Н. В. Черкасова. - М.: Наука, 1987. - 143 с.
11. Серета О. В. *Із історії впровадження суду присяжних в ході судової реформи 1864 року* / О. В. Серета // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. - 2006. - № 33. - С. 156-165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnivs_2006_33_25
12. *Російське законодавство X-XX століть: у 9-ти томах / за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О. І. Чистякова*. - Москва: Юридична література, 1984. - 430 с.
13. Казанцев С. М. *Роль прокурора в цивільному процесі дореволюційної Росії* / С. М. Казанцев // *Буржуазні реформи в Росії другої половини XIX століття*. - Воронеж, 1987.

Присташ Л.Т. Передумови прийняття судових статутів та підготовка до проведення судової реформи 1864 року

У науковій статті йдеться про передумови прийняття судових статутів та проведення судової реформи 1864 року, яка була спрямована на створення правової держави та зміцнення її інституцій. Цілі, які були поставлені перед суспільством, зумовили прогресивні зміни і у соціальному, і в суспільному значенні.

Різні елементи державної влади і самодержавства до середини XIX ст. стали непридатними, але серед органів державного апарату у найбільш занедбаному стані перебувала судова система.

Судова система, яка існувала на той період, з її принципами становості, наявності безлічі інстанцій, характерною неосвіченістю суддів при розгляді справ, чиновницьким монополізмом у сферах державного управління, не могла гарантувати і забезпечувати належний правовий захист особистих та майнових прав громадян.

Ключові слова: самодержавство, юрисдикція, судочинство, правосуддя, інституції.

Prystash L.T. Preface to the adoption of judicial statutes and preparation for judicial reform in 1864

The scientific article deals with the preconditions for the adoption of judicial statutes and the judicial reform of 1864, which was aimed at creating the rule of law and strengthening its institutions. The goals set for society led to progressive changes in both social and societal significance.

The period of the XIX century. was important in the history of the Russian Empire, which then included most of Ukraine. It was at this time that the need arose to reform many areas, including the judiciary and the judiciary. All the reforms of the period 1860-1870, were the result of a crisis of n society and the entire feudal system. In Ukraine, this crisis had a number of features: the strengthening of the Polish national liberation movement on the Right Bank of Ukraine after the Crimean War of 1853-1856 significantly influenced the decision of the tsarist government to abolish serfdom and judicial reform.

Various elements of state power and autocracy until the middle of the XIX century. became unusable, but among the organs of the state apparatus in the most neglected state was the judiciary.

Not only the judiciary but also the judiciary was in decline. The problem of the judiciary was the mixture of judicial and administrative power. The pre-reform court was characterized by a plurality of judicial institutions, complexity and complexity of procedural requirements. Because of this, cases were often transferred from one court to another, often returning to the first instance, from where they were again transferred to higher instances.

The judicial system, which existed at that time, with its principles of status, the presence of many instances, the characteristic ignorance of judges in cases, bureaucratic monopoly in public administration, could not guarantee and ensure proper legal protection of personal and property rights.

One of the directions of development of social, democratic and sovereign Ukraine is the establishment of an integrated system of reliable state protection of human rights and freedoms, civil and national interests. Today is a difficult stage for the state to reform the judiciary, which requires both systemic changes to the Constitution of Ukraine and relevant legislation.

Key words: autocracy, jurisdiction, judiciary, justice, institutions.